

ТӘРБИЕЛЕУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ТЕОРИЯСЫ ТЕОРИЯ И ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ THEORY AND TECHNOLOGIES OF EDUCATION AND TRAINING

DOI 10.31489/2021Ped1/6-12
ӨОЖ:958.4

Қ.Қ. Базарбаев^{1*}, Қ.З. Сембиев², Т.Ә. Данияров¹

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

²Bolashak академиясы, Қарағанды, Қазақстан

ORCID 0000-0003-0058-2322¹

ORCID 0000-0002-9049-2410²

ORCID 0000-0002-8039-5314

(Хат-хабарларға арналған автор. E-mail Talgat.Daniyarov@ayu.edu.kz)

Түркістандық жәдитшілердің ағартушылық қызметі

Орта Азиядағы жәдитшілікті XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезінде Шығыстың көптеген елдерінде пайда болып қалыптасқан ұлт прогресшілері зиялыларының реформаторлық қозғалыстарының аймақтық көрінісі ретінде бағалаған орынды. «Жәдит» ұғымы «усул-и-дждит» («Жаңа тәсіл») мағынасында пайда болып, еуропалық үлгімен жаңаша оқыту дегенді танытады. Жәдитшіліктің осы ағартушылық мазмұны өлкедегі қоғамдық-саяси ахуалдың дамуы барысында ескі әлеуметтік және саяси жүйенің мәртебесін өзгертіп, оған тың сипат беру түрінде өзгеріске түсті. Сонымен, өлкедегі жәдитшіліктің қалыптасуы мен қызметіндегі сапалы өзгерістерге қарай, оны мәдени ағартушылық және саяси күрес кезені деп екіге бөліп қарастырған. Жәдитшілердің ағартушылық идеялары өлкеде білім беру жүйесін қазіргі заманғы модульдерге лайықтап реформалау қажеттілігін туғызды. Әрине, бұндай реформаларды өлкедегі отарлық билік те қолға алған болатын. Білім беру жүйесін реформалауды іске асыруда отарлық мүддені көздеген патша өкіметі ұлы орыстық шовинизмнің қағидасына сүйенді. Мақалада жәдитшілік қозғалысқа қатысты жаңа көзқарастар, Орта Азиядағы ұлт-азаттық идеологияны қалыптастырған ағартушылық идеялары, сондай-ақ ұлт-азаттық қозғалыстың саяси бағдарламалары мен стратегиялық мақсаттары қарастырылған.

Кілт сөздер: Орта Азия, Түркістан, Ресей, білім беру, мектептер, қазақ зиялылары, жәдитшілік, патша өкіметі, ағартушылық, ұлт-азаттық қозғалыс.

Kipicne

Жәдитшілердің «Шухрат» газеті жергілікті халықтарға білім беру мәселесін өткір қоя отырып: «Біздер, мұсылмандар, қазіргі уақытта білім беру ісінде және азаматтықта барлық халықтардан артта қалдық», «Біздерді, мұсылмандарды» тұтқын шынжырынан азат ету үшін бір-ақ нәрсе қажет. Ол — біздерді және балаларымызды ағарту» деп атап көрсетеді.

Тарихи өлкедегі дәстүрлі оқу орындары және екі ғасыр тоғысында жаңадан ашылған оқу орындарының кең жүйесімен жергілікті халықтың сауаттылық деңгейін көтерді. XX ғ. басында өлкеде барлығы 5892 мектеп пен 353 медресе болған. Жергілікті тұрғындардың сауаттылығын патша әкімшілігінің өзі мойындаған. Негізінде, жәдитшілер саяси ұстанымдарында Ресейден бөлектенуге ұмтылған жоқ, мәселе — отаршылық бұғауын бұзудағы мұсылмандық ынтымақтастық туралы болды. Орта азиялық мұсылмандар үшін Ресейдің басқа аймақтарындағы және дүниежүзіндегі мұсылмандармен өздерінің рухани және мәдени тұрғыдан біртұтастығын сезінуде ислам факторы — олардың саяси сана сезімінің индикаторы болды [1]. Отарлық биліктің өлкеде білім беру ісін жаңалауына балама ретінде дүниеге келген түркістандық жәдитшілердің ағартушылық қызметі

реформаторлық сипат алып, өлкедегі халық ағарту үдерісіне тікелей ықпал жасаған еді. Олар ортағасырлық схоластикадан арылмай келе жатқан дәстүрлі оқыту жүйесін жаңа әдіспен оқытатын («Усули совтия») мектептер жүйесімен ауыстырды. Ол мектептер жаңа әдіс мектептеріне («Усули джадит мактаблари») айналып, дін негізінен басқа жаратылыстану пәндері, орыс, араб, парсы тілдері оқытылып, зиялы білім берудің бастамасы қалыптасты. Басында жәдиттік мектепте татар және эзербайжан ағартушыларының оқулықтарын пайдаланса, кейін Түркістан жәдитшілері ондай оқулықтар мен оқу құралдарын өздері шығарған. Мысалы, 1903–1904 жж. Махмудқожа Бехбудидің «Китабул-атфол» («Балаларға арналған кітап»), «Мухтасири жуғрофия Русия» («Қысқаша Ресей географиясы») кітаптары, кейінгі жылдары Абдолла Авлонидің «Муаллими аввал» («Алғашқы мұғалім»), «Муаллими соний» («Екінші мұғалім») және тағы басқа кітаптары жарық көрсе, 1905 ж. өлкедегі жәдит мектептерінің саны 35-ке жеткен [2].

XIX ғ. аяғында Батыс Түркістан көлемінде жәдиттік мектептер сирек құбылыс болса, тек қана Түркістан өлкесінде түрікшілдік идеялардың кең тарауына әсер еткен жәдиттік мектептердің саны 1911 ж. 63-ке жетіп, оларда 4106 оқушы оқыған. Олар: Сырдария облысында — 16 мектеп (1650 оқушы), Ферғанада — 30 (1436 оқушы), Самарқандта — 5 (195 оқушы) және Жетісуда — 12 (825 оқушы) мектеп болған [3].

Түркістан өлкесіндегі ағартушылық мақсатты көздеген жәдитшілерге қозғалыстың саяси ағымға айналуы өз кезегінде Түркия қоғамындағыдай мұсылмандық бірлік идеясы саясат сахнасына шығады. Бұл саяси ағымдар алғашқы кезекте өлкедегі отарлық билікті демократияның тәсілдерімен реформалау барысында саяси талаптарды ұлттық идея деңгейіне көтерді.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздемесінде авторлар қазіргі заманғы тарих ғылымдарының жетістіктеріне сүйене отырып тарихи және педагогикалық зерттеулердің іргелі тұжырымдарын басшылыққа алған. Зерттеу барысында тарихи оқиғалар мен құбылыстар, азаттық қозғалыстың жекелеген тұлғаларының қоғамдық-саяси қызметі индукция мен дедукция, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық таным сияқты жалпы ғылыми зерттеу тәсілдері қолданылып, тұжырымдалды. Саяси тарих өткен күннің тарихи-саяси және әлеуметтік-мәдени дәйектерінен ой қорытқанда барынша шынайы болуды, саяси-идеологиялық феномендердің көптүрлі және қарама-қайшылықты жағдайын ескеруді талап етеді. Сондықтан зерттеу нысанының көпнұсқалығы, олардың өзара байланысы мен ішкі тәуелділігі сияқты ерекшеліктер ескерілді. Зерттеуде дәстүрлі тарихи танымдағы білімдерді толықтыратын, белгілі бір тұжырымдарды теріске шығаратын немесе оны қуаттайтын тарихнамалық талдаулар мен педагогика ғылымының оқыту әдістемесі бойынша теориялық қағидалар тәсілі қолданылды.

Нәтижелері мен оларды талқылау

Қазақ жаңашылдары А.Байтұрсынның («Оқу құралы», «Тіл құралы», «Тіл жұмсар», «Баяншы»), М. Дулатовтың («Есеп құралы», «Қирағат»), Ж.Аймауытовтың («Тәрбиеші жетекші»), Х. Досмұхамедовтың («Қазақ халық әдебиеті», «Адамның тән тірлігі»), М. Жұмабаевтың («Педагогика», «Сауатты бол», «Бастауыш мектепте ана тілі») оқу құралдары жарық көрді. Қазақ жәдитшілері бастауыш мектеп мәселесіне көңіл бөліп, М. Нұрбаевтың «Қазақша әліппесі» (Уфа, 1910), З. Ерғалиевтың «Қазақ әліппесі» (Қазан, 1910), Қ. Қожықовтың «Қазақ әліппесі» (Орынбор, 1912) оқу құралдары жарыққа шыққан. Қазақ даласында құрылған «Ағарту қоғамының» мәдени-ағартушылық рөлі өте зор болды. Бұл ұйым XIX ғ. соңына таман құрылып, Қазақстанның көпшілік қалаларында бөлімшелерін ашады [4].

Қазақ зиялыларының бір тобы (М.Ж. Көпеев, Ғ. Қараш, М. Қошманов, Ғ. Мұсағали және т.б.) осы жәдиттік оқу орындарын (Қазан, Уфа қалаларындағы медреселер) тәмамдап, қоғамдық-саяси өмірге белсене араласты. Жәдитшілік құбылысы қазақ мәдениетінің рухани тәжірибесінде үлкен ізін қалдырды. Қазақ зиялыларының отаршылдыққа қарсы санасы жарқ етіп көрініс тапқан реформашыл либерал-демократтық сипаттағы бір тобы (Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов, Ж.Ақбаев және т.б.) бастапқыда «Қазақ» газетіне топтасып, кейіннен «Алаш» ұлттық қозғалысын басқарып, Алаш Орда үкіметін құрды. Олар жалпыресейлік федерация құрамында қазақтардың тең құқықтығын талап етіп, жерді басып алуды тоқтатуды, орыстандыру саясатына қарсы ұлттық-мәдени тиесілікті сақтауды ұран қылып көтерді [5].

Жәдиттік мектептердің дәстүрлі оқу орындарынан артықшылықтары онда білім алған оқушы бірнеше айда сауаттанып шығады, оның үстіне бұл мектептерде қазіргі замандағыдай арнайы сынып бөлмелері жабдықталып, географиялық карта, глобус, есепшот, карта, тақта және т.б. оқу құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілгендігінде еді.

Отарлық билік ұлттық мектептерден, жәдиттік мектептердің де қызметінен отаршылыққа қарсы күресті күшейтеді деп қауіптеніп, ол мектептердің қызметін шектеуге ұмтылды. Әйтсе де, патша өкіметі өлкедегі халық ағарту саясатына түзету енгізуге мәжбүр болды. Отарлық әкімшілік ұлт мектептерін бақылауда ұстау мақсатында өлкелік оқу орындары басқармасының жанынан арнайы комиссия құрды. Комиссия ұсынысымен жаңа әдісті мектептерді басқару жөнінде жалпы ережелер қабылданды. Генерал-губернатор А.И. Семенов 1912 ж. 25 қаңтарда бекіткен ережеде «Жалпы білім беретін жаңа әдіс мектептері халық училищелері инспекциясының рұқсатымен ашу, мектептердің құрылтайшылары болған қалалық, ауылдық қауымдарға ол мектептерде балаларды оқытуда жалпы мемлекеттік орыс тілін енгізу ұсынылсын» деген талаптар белгіленді [6]. Отарлық әкімшіліктің озбырлық саясаты Түркістан жәдитшілері бас болған интеллектуалдық, мәдени, рухани сипаттағы қуатты жаңашыл ағыммен бетпе-бет келді. Түркістанда ХІХ ғ. соңы ХХ ғ. басында өсіп шыққан көпестер, зиялылар мен діндарлардың білімді жаңа буыны алғаш рет отарлық биліктің «заңдылығына» күмәнмен қарауының осындай саяси жағдайы болғандығын ескеруіміз керек.

Діндар отбасында туып, жоғары дәрежелі діни білім алған Махмудқожа Бехбуди ол 1899 ж. 25 жасында қажылық сапар жасап, Ресей қалаларында, Қырым жерінде, Иран, Түркия, Египет елдерінде болып, осы елдердегі халықтың қоғамдық-саяси жағдайымен танысады. Бұл жағдай оның Түркиядағы қоғамдық-саяси өзгерістерді жіті қадағалап, жастүріктер қозғалысының идеяларымен тікелей танысуына мүмкіндік берді. Ол жастүріктер қозғалысы өкілдерінің ізімен, жәдитшілік идеяларды тарату, насихаттау мақсатында «Самарқанд» газеті мен «Айна» журналын жарыққа шығарып, «Садойи Туркистон», «Садойи Фаргона», «Хуршид» газеттерінде өткір саяси әлеуметтік мәселелер көтерген мақалалар жариялап, Түркістанның жағдайымен салыстыра талдауға мүмкіндік алды. «Ойна» («Айна») журналының 15-ші санында жарияланған «Саяхат естеліктерінде» М.Бехбудидің саяси көзқарастары баяндалды. Алғашқы қажылық сапарынан мұсылман елдерінде де әлемдік өркениетпен үндес прогресс жасау үшін көп нәрсені өзгертуге, жетілдіруге болатындығына сеніммен оралды. Ол екінші рет 1903–1904 жж. Петербург, Мәскеу, Қазан, Орынбор қалалары және Қырым жеріне сапарға шығып осы сапарында Исмаил Гаспралымен танысты. Бұл таныстық оның қоғамды қайта құру жоспарына түзету енгізеді және осы жолға түпкілікті бағыттайды. Осы жолдағы ағартушылық қызметін Махмудқожа Бехбуди 1905 ж. Самарқанд облысының Кафтархона қыстағында жаңа әдісті мектеп ұйымдастырып, онда қырықтан астам шәкіртті тегін оқытудан бастады [7]. Бехбудидің осы кезде жарық көрген мақалаларында өлкеде мектеп жұмысын реформалау жобасына көңілі толмай, оны одан әрі жетілдіруге деген ұмтылысты аңғаруға болады.

Осындай идеялардың жетегімен 1914 ж. екінші рет қажылық сапарға шығып, бұл жолы Түркия, Египет және басқа да елдерде сегіз ай болады. Оның бұл жолғы қажылық сапары оның ағартушылық және саяси көзқарастарын қалыптасуы тұрғысында аса жемісті болды. Өлке жәдитшілері арасында Түркиямен тікелей байланыста болып, жастүріктер идеясының ықпалына тартылған санаулы тұлғалардың бірі болған Бехбудидің Түркістанның саяси жағдайына көзқарасын өз халқының прогресін тек ағартушылықпен, оның саяси статусын түбірімен өзгерту және тәуелсіздік алуымен байланыстырғандығынан танимыз. Ол мақалаларында, саяси қызметінде отарлық саясатты әшкереледі және Уақытша үкіметті, оның заңдарын аяусыз сынға алды.

Алғашқы жәдиттік мектептерді 1898 ж. Қоқан қаласында Салохаддин домла ашқан болатын, 1889 ж. бұл бастаманы Ташкентте Маннан қары, Андижанда Шамшидин домла жалғастырды. 1911 ж. Түркістанда жаңа тәсілді мектептер саны 63-ке, онда оқитын оқушылар саны 4106-ға жетті. Соның ішінде Жетісу облысында 5 мектеп жұмыс істеді [8]. Бұл мектептердің басты артықшылығы — олар толық мәндегі еуропалық мектептерге лайық болмағанмен, онда тақта, парта, глобус сияқты қазіргі заманғы құрал жабдықтар орын алды. Ең бастысы ескі мектептермен салыстырғанда балалар 40 күн ішінде сауаттанып шығуына мүмкіндік беретін оқыту тәсілінде еді. Қарапайым сауат ашудың осындай қолжетімдігін ұсынуы жәдиттік мектептерді халықтың арасына кеңіне танымал етті.

Түркістандағы жәдиттік мектептердің дамуына Исмаил Гаспыралы, Маржани, т.б. негізін қалаған Еділ бойы жәдитшілерінің үлкен ықпалы болғандығын айғақтайды.

Отарлық биліктің әкімшілігі Еділ бойынан Түркістанға келіп, ағартушылықпен айналысатын осы жастарға «пантүркизм» мен «панисламизм» идеяларын таратушы деген күдікпен оқытушылық қызметпен айналысуларына тыйым салды.

Жәдиттік мектептерге «қадимшілердің» — дәстүрлі оқыту жүйелік қолдаушылардың өршелене қарсы тұруының басты себебі, онда сабақ араб тілімен бірге өзбек, қазақ, тәжік тілдерінде жүргізілгендігінде еді. Тіпті кейбір мектептерде орыс тілі жеке пән ретінде оқытыла бастады. Мунауар қарының жәдитшілік қозғалыстағы рөлі оқытушылықпен шектелген жоқ. Ол жаңа мектептер ашып, кітаптар мен оқулықтар жазды. Шетелде оқитын жастарға көмек көрсетті. Оның философиялық және педагогикалық ойлары мен идеяларын іске асыруға құрылды. 1907 ж. өзінде ол «Адиби аввал» («Алғашқы мұғалім»), «Адиби сони» («Екінші мұғалім»), «Ер юзи» («География»), «Хавойжи диния» («Дін ережелері») кітаптарын жарыққа шығарды.

Жәдитшілердің ағартушылық идеяларының қалыптасуына Ресейдің өзге өңірлерінен келген ағартушылардың да ықпал-әсері болғаны сөзсіз. Айталық, 1905 ж. Ташкент қаласына Бүкілресей мұсылмандары Орталық комитеті бюросының мүшесі Абдурашит Ибрагимов келіп жұмыс жүргізген. Сол сияқты 1908 ж. Каирге кетіп бара жатқан сапарында жәдитшіліктің негізін қалаушы, М.Бехбудиң ұстазы әрі досы Исмаил Гаспыралы самарқандық жаңа тәсілді мектептердің жұмысымен танысқан болса, 1910 ж. белгілі татар жәдитшісі Садри Максуди Түркістан өлкесін түгел аралап шықты.

Түркістан жәдитшілерінің арасында этникалық, конфессиялық мәселелерге де баса мән берілді. Содан да өлкедегі осы мәселелерді реттеу, оның болашақ даму бағыттарын айқындауда жәдитшілер жастүріктер мен Египет реформаларының ізімен ұлттық даралықты және ерекшеліктерді сақтай отырып, еуропалықтардың саяси тәжірибесіне сүйену қажеттілігін сезінді. Осылайша жәдиттер әлеуметтік құрылым қағидаларының үлгілерімен арақатынасын салыстыруға мүмкіндік алды. Конституциялық монархияны, шариғат қағидаларын жергілікті басқаруға ішінара қолданудан исламдық нормалар мен халықтық-демократиялық құрылыстың қатар өмір сүруіне дейінгі тандау [9] өлкедегі саяси-әлеуметтік дамудың болашағын ойлаған әрбір ұлт патриотын толғандырды.

Ұлт мәселесі жәдитшілердің бағдарламаларында барлық этностың бірлігі шеңберінде қарастырылған. Бұл ұғым тым тұрпайы көрінгенімен олардың ұлттық санасы этникалық өзін-өзі тануды «миллат», «мұсылмандар», «түркістандықтар», «тұрандықтар» деп қабылдады. Айталық, «миллат» ұғымы Түркістан, Бұхара және Хиуа хандығын мекендеген түркі және ирантілді халықтарды танытса, «мұсылман» ұғымы барлық діндестерге арналғандықтан діни ұғыммен шектелмей Түркістанды мекендеген түрлі және иран тілді халықтарды топтастырады. Жәдитшілер мұсылмандық бірлік жөнінде сөз еткенде діни емес, этникалық бірлікті алға тартты. М.Бехбуди «орыстар», «еврейлер» деген этникалық терминдермен қатар «мұсылман» терминін қолданды [10].

Этникалық негіздегі бұндай топтасу жолы татар жәдитшілеріне де тән. Д.М. Исхаков XIX ғ. ортасына дейін татарлардың этникалық өзін-өзі тануы «мұсылман» деген ұғыммен бүркемеленіп келді деп жазады. Американдық зерттеуші Шамил Оглы Улидің жазуы бойынша орыстар тарапынан қорлау түрінде аталғандықтан да татарлар өздерінің мұсылман деп атағанды артық көрген. Түркістанда да осындай жағдай қалыптасты. «Сарт» деген сөзге отарлық билік жеккөрінішті мазмұн бергендіктен жергілікті халық өзін «мұсылман» деп атағанды жөн санағандығын М. Бехбуди де айтады. Оның осы этникалық бірлікке қатысты ой пікірлері «Қозоқ қариндошларимизга очик хат» мақаласында одан әрі өрбітіледі. Ол «Біз бәріміз, қырғыздар, қазақтар, өзбектер, арабтар, парсылар, Түркістан, Қазақстан мен Түркменстанды мекендеген барлық мұсылмандар, сонымен бірге осында өмір сүретін еврейлер мен христиандар автономия құру және нығайту үшін бірігуіміз керек.

Егер біз өз еркімізге, шариат пен дәстүрлерімізге сай өмір сүргіміз келсе уақытша алауыздықы лақтырып тастап автономия үшін бірігуіміз керек» [11]. Ортағасырлық жәдитшілердің түркілік бірлік идеясы жаңа емес еді және ол өлкенің шеңберінен әлдеқашан шығып кеткен болатын. Бұған әсіресе ресейлік жәдитшілердің, соның ішінде татарлардың ықпалы күшті болды. Ресей империясы Ішкі істер министрлігінің «Ерекше кенестің» материалдарында 1910 ж. «қазандық прогресшіл татарлар уақыт өткен сайын орыс мұсылмандарының діни негіздегі жалған тайпалық бірлікті жасанды түркі-татар тіліндегі бір ұлтқа біріктіруге ұмтылуда» деген қорытынды кездеседі. Қазан губернаторы ресми құжаттарда интеллигенцияның «мемлекет ішінде діни-ұлттық автономия идеясымен ауырғандығын және панисламдық, пантүркішілік бірлікке ұмтылатындығын» жазды.

Тұжырым

Тарихи тұжырымдамаларымызды ұлт-азаттық қозғалыстың саяси кезеңінің басталуын өлкедегі I Ресей Мемлекеттік думасы сайлауымен байланыстырамыз. Өйткені, осы сайлауға дайындық барысында өлкедегі ұлт зиялылары алғашқы рет саяси идеялар төңірегіне топтаса бастаған. Осыдан кейінгі кезеңде жәдиттік қозғалыс саяси сипат ала бастап, Бүкілресей мұсылмандары Орталық кеңесінің ықпалымен аймақтық деңгейден шығып, қызмет аясын кеңейте түсті. 1908–1916 жж. өлкедегі саяси қозғалыстың өрлеуі барысында ұлттық баспасөздің қаулап өсуі халықтың саяси санасын жоғары деңгейге көтере алды. Ал 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілістің басып-жаншылуы саяси күресті жаңа сапалық деңгейге көтеріп, оның стратегиялық мақсаттары мен тактикалық тәсілдеріне түзетулер енгізді. Осылайша, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы саяси ұйымдасқандық сипат алып, елдегі жаңа өзгерістерге дайындала бастады.

Осындай негізде Түркістан өлкесінде XX ғ. бас кезінде жергілікті халықтардың түрлі саяси, ағартушылық ұйымдары құрыла бастаған. Ағартушылық бағыттағы бұл ұйымдар қоғамдық-саяси даму барысында қызмет ауқымын кеңейтіп, отаршылыққа қарсы күрес дәлелдерін бағдар еткен саяси, қуатты қозғалыстарға ұласты. Ондай үйірмелердің қуатты қозғалысқа айналуын Түркиядағы жастүріктер, Ирандағы жаспарсылар, Бұқарадағы жасбұқарлықтар сияқты саяси қозғалыстардың ықпал әсері болды. Саяси қозғалыстағы осы шығыстық фактордың басым болуы өлкедегі ұлттық ұйымдардың жәдитшілік, мұсылмандық және түркішілдік деген үш бағытын айқындайды. Ол бағыттардың ұстанған позицияларына қарай сипаттық, мазмұндық ерекшеліктері болды. Мысалы Бехбуди, Мұнауар қары бастаған жәдитшілердің діни білім беруді реформалауға бағытталған іс-әрекеті қоғамдық өмірді демократиялық жолмен жанарту бағытына ойыса берді.

Ақпан төңкерісінен кейінгі съездерде өлкенің мемлекеттік құрылымы туралы өрбіген пікірталаста Бехбуди болашақ федеративті Ресей құрамындағы Түркістанды «Ташкентте Түркістанның бес уалаятының әр қаласы мен уезінен бірнеше адамнан сайланған Орталық және Мәжіліс болады, олар заң шығару және заңның орындалуы, барлық салық төлеу үдерістерімен айналысады. Бұл Мәжіліс орыс үкіметі мен мұсылмандар арасында дәнекер болады... Әрине, өкілдер мен депутаттардың көпшілігі мұсылмандар, азшылығы орыстар болуы тиіс, ал іс бұйрық немесе күштеу тәсілдерімен емес, келісіммен орындалуы қажет» деген саяси көрегендік ұсыныстар жасайды. Бехбудидің бұл идеялары 1917 ж. 12–14 шілдеде Скобелев (*қазіргі Маргелан қаласы*) қаласында «Түрк Адами марказияти» (Түрік федералистері) партиясы қабылдаған «Автономия жобасы» деп аталған бағдарламалық құжатта одан әрі өріс алды. Бұл құжаттың дайындалуы жөнінде М.Шоқай: «Ұлттық орталық» Шахислам Шахметбекке Түркістан автономиясына қажетті материал дайындап, ұсынуды тапсырды. Бұл жұмыста оған Махмудкожа Бехбуди мырза, Убайдулла қожа көмектесті» деп атап көрсетеді.

Бехбуди Бүкілресейлік мұсылмандық қозғалыстың идеяларына сенгендіктен және оның ұстанымдарын жан сала қорғағандықтан да бұл құжатта Ресейдің федерациялық мемлекеттік құрылымында Түркістанның автономиялық дербестік алуына жете көңіл бөлінді. Сондықтан да Бехбуди осы құжат арқылы «Ресейден қол үзбей-ақ ресейлік мұсылмандар федерацияға қол жеткізуі тиіс, әсіресе, бізге түркістандық мұсылмандарға ең алдымен «қадимшылар» мен «жадиттердің» теке-тіресінен бас тартып, біртұтас одақ құруы қажет» деп отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күресте саяси бірлік керектігін насихаттады. Бехбуди ұлт-азаттық қозғалысты діндік, этникалық негізде жікке бөлу күресті әлсірететіндігін жақсы біліп, бүкіл Түркістанды біріктіру ешқандай қантөгіске жол бермейді, жер мен мүлік бөліске түспейді, нәтижесінде әлеуметтік-экономикалық прогреске жетелейтін әлеуметтік сілкіністерге жол бермейді деп сенді.

Қорыта айтқанда, Отарлық биліктің өлкеде білім беру ісін жаңалауына балама ретінде дүниеге келген түркістандық жәдитшілердің ағартушылық қызметі реформаторлық сипат алып, өлкедегі халық ағарту үдерісіне тікелей ықпал жасаған еді. Олар ортағасырлық схоластикадан арылмай келе жатқан дәстүрлі оқыту жүйесін жаңа әдіспен оқытатын («Усули совтия») мектептер жүйесімен ауыстырды. Ол мектептер жаңа әдіс мектептеріне («Усули джадит мактаблари») айналып, дін негізінен басқа жаратылыстану пәндері, орыс, араб, парсы тілдері оқытылып, зиялы білім берудің бастамасы қалыптасты. Басында жадиттік мектепте татар және эзербайжан ағартушыларының оқулықтарын пайдаланса, кейін Түркістан жәдитшілері ондай оқулықтар мен оқу құралдарын өздері шығарған. Мысалы, 1903–1904 жж. Махмудкожа Бехбудидің «Китабул-атфол» (Балаларға арналған кітап), «Мухтасири жуғрофия Русия» (Қысқаша Ресей географиясы) кітаптары, кейінгі жылдары

Абдолла Авлонидің «Муаллими аввал» («Алғашқы мұғалім»), «Муаллими соний» («Екінші мұғалім») және тағы басқа кітаптары жарық көрсе, 1905 ж. өлкедегі жәдит мектептерінің саны 35-ке жеткен.

Қазақ зиялыларының бір тобы (М.Ж. Көпеев, Ғ.Қараш, М.Қошманов, Ғ.Мұсағали және т.б) осы жәдиттік оқу орындарын (Қазан, Уфа қалаларындағы медреселер) тәмамдап, қоғамдық-саяси өмірге белсене араласты. Жәдидизм құбылысы қазақ мәдениетінің рухани тәжірибесінде үлкен ізін қалдырды [12, 12].

Қазақ зиялыларының отаршылдыққа қарсы санасы жарқ етіп көрініс тапқан реформашыл либерал-демократтық сипаттағы бір тобы (Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов, Ж.Ақбаев және т.б) бастапқыда «Қазақ» газетіне топтасып, кейіннен «Алаш» ұлттық қозғалысын басқарып, Алаш Орда үкіметін құрды [13, 9]. Олар жалпыресейлік федерация құрамында қазақтардың тең құқықтығын талап етіп, жерді басып алуды тоқтатуды, орыстандыру саясатына қарсы ұлттық-мәдени тиесілікті сақтауды ұран қылып көтерді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Галузо П. За большевистскую концепцию восстания 1916 года в Средней Азии. (К 15-летию восстания) / П. Галузо. // Туркменоведение. — № 7-9. — 1931. — С. 26.
- 2 Алимова Д.А. История как история, история как наука / Д.А. Алимова. — Ташкент: Узбекистан, 2009. — 184 с.
- 3 De Lagerd, H.A. The revolt of the Basmachi according to Red Army Journals (1920–1922). Central Asian Survey. — 1987. — P. 56.
- 4 Айқап. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — 26 б.
- 5 Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане // Сб. док. ред. колл. А.В. Пяковский (отв. ред.). — М.: АН СССР, 1960. — 79 с.
- 6 Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане / Х. Турсунов. — Ташкент: Госиздат УзССР, 1962. — 428 с.
- 7 Чариев У. Усиление колониальной политики и национального гнета и их последствия в Туркестане в начале XX века (на примере мобилизации на тыловые работы): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / У. Чариев. — Ташкент, 1999. — 60 с.
- 8 Додонов А. Февральская революция в Средней Азии / А. Додонов // Сб. «Революция глазами современников». — Ташкент, 1991. — 104 с.
- 9 Шоқай М. Таңдамалы [2 томдық] 1-т. / М. Шоқай. — Алматы: Қайнар, 1998. — 64 б.
- 10 «Турк сузи» газеті. — 1918. — мамыр.
- 11 Kuran A.B. Inkilap tarihimiz ve Ittihat ve teraki. — Istanbul, 1948. — 375 s.
- 12 Қыдыршаев А.К. А. Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы: пед. ғыл. канд. ... дис. автореф. / А.К. Қыдыршаев. — Алматы, 1995. — 25 б.
- 13 Кошенова Р. Педагогические взгляды М. Жумабаева: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Р. Кошенова. — Алматы, 1997. — 24 б.

К.К. Базарбаев, К.З. Сембиев, Т.А. Данияров

Образовательная деятельность туркестанских джадидов

Национальные прогрессивисты, появившиеся в большинстве стран Востока в конце XIX — начале XX вв., оценивали среднеазиатский джадидизм как отражение реформаторского движения местной интеллигенции. Понятие «джадид», образованное от арабского «усул-и-джадит» («новый метод»), означает новые способы обучения по примеру европейского образования. Такое просветительское содержание джадидизма в процессе общественно-политического развития страны изменило статус старой социальной и политической системы, предоставив ей новый, оригинальный характер. Вместе с тем процесс формирования и качественных изменений джадидизма в стране можно разделить на два периода: культурно-просветительский и период политической борьбы. Просветительские идеи джадидизма породили необходимость реформировать систему образования в стране в соответствии с современными моделями. Естественно, такие реформы взяли на вооружение и колониальные власти в стране. В процессе реализации реформы системы образования царское правительство, защищавшее колониальные интересы, в своих действиях опиралось на принципы великорусского шовинизма. В статье рассмотрены новые взгляды на джадидское движение, просветительские идеи, сформировавшие национально-освободительную идеологию в Средней Азии, а также политические программы и стратегические цели национально-освободительного движения.

Ключевые слова: Средняя Азия, Туркестан, Россия, образование, школы, казахская интеллигенция, царское правительство, просветительство, национально-освободительное движение.

K.K. Bazarbayev, K.Z. Sembyev, T.A. Daniyarov

Educational activity of Turkestan Jadids

The national progressives who have appeared in the majority of the countries of the East at the end of the XIXth beginning of the XXth centuries estimated the Central Asian Jadidism as reflection of the reformatory movement of the local intellectuals. The concept «jadid» formed from Arab «usul-and-jadid» («new method») designates new ways of learning in an example of the European education. Such educational maintenance of Jadidism in the course of social and political development of the country has changed the status of old social and political system, having provided her new, original character. Together with it, process of formation and high-quality changes of Jadidism in the country can be divided into two periods: cultural and educational and period of political struggle. The educational ideas of Jadidism have generated need to reform an education system in the country according to modern models. Naturally, such reforms have adopted also the colonial authorities in the country. In the course of education system reform realization the imperial government protecting colonial interests in the actions relied on the principles of Great Russian chauvinism. This article deals with the new views on jadid movement, educational ideas which created national liberation ideology in Central Asia and also political programs and strategic objectives of national liberation movement.

Keywords: Central Asia, Turkestan, Russia, education, schools, Kazakh intellectuals, imperial government, enlightenment, national liberation movement.

References

- 1 Galuso, P. (1931). Za bolshevistskuiu kontseptsiiu vosstaniia 1916 hoda v Srednei Azii. (K 15-letiiu vosstaniia) [For the Bolshevik concept of the 1916 uprising in Central Asia (To the 15th anniversary of the uprising)]. *Turkmenovedenie — Turkmenology*, 7-9, 26 [in Russian].
- 2 Alimova, D.A. (2009). *Istoriia kak istoriia, istoriia kak nauka [History as history, history as sciences]*. Tashkent: Uzbekistan [in Russian].
- 3 De Lagerd, H.A. (1987). The revolt of the Basmachi according to Red Army Journals (1920–1922). *Central Asian Survey*, 56.
- 4 Aikap. (1995). *Qazaq entsiklopediiasi [Kazakh Encyclopedia]*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Pyaskovskii, A. (Ex. Ed.). (1960). *Vosstanie 1916 hoda v Srednei Azii i Kazakhstane. Sbornik dokumentov [Revolt in 1916 in Central Asia and Kazakhstan. Collection of documents]*. Moscow: Akademiia nauk SSSR [in Russian].
- 6 Tursunov, H. (1962). *Vosstanie 1916 hoda v Srednei Azii i Kazakhstane [Revolt in 1916 in Central Asia and Kazakhstan]*. Tashkent: Hosudarstvennoe izdatelstvo Uzbekskoi SSR [in Russian].
- 7 Chariyev, U. (1999). Usileniie kolonialnoi politiki i natsionalnoho hneta i ikh posledstviia v Turkestane v nachale XX veka (na primere mobilizatsii na tylovye raboty) [Strengthening colonial policy and national oppression and their consequences in Turkestan at the beginning of the twentieth century (on the example of mobilization for rear services)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Tashkent [in Russian].
- 8 Dodonov, A. (1991). Fevral'skaia revoliutsiia v Srednei Azii [February revolution in Central Asia]. *Sbornik. Revoliutsiia hlazami sovremennikov — Collection. Revolution eyes of contemporaries*. Tashkent [in Russian].
- 9 Shokay, M. (1998). *Tandamali [2-tomdyq], 1-tom [Optional in 2 volumes. Vol. 1]*. Almaty: Qainar [in Kazakh].
- 10 «Turk Suzi» qazeti [Turkish word], 1918, Mai [in Kazakh].
- 11 Kuran, A.B. (1948). *Inkilap tarihimiz ve Ittihat ve teraki [Our revolution history and ittihat and progress]*. Istanbul [in Turkish].
- 12 Kydyrshayev, A.K. (1995). A. Baitursynulynyn adistemelik murasy [Methodological heritage of A. Baitursynuly]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 13 Kosenova, R. (1997). Pedagogicheskie vzgliady M. Zhumabaeva [Pedagogical views of M. Zhumabayev]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].